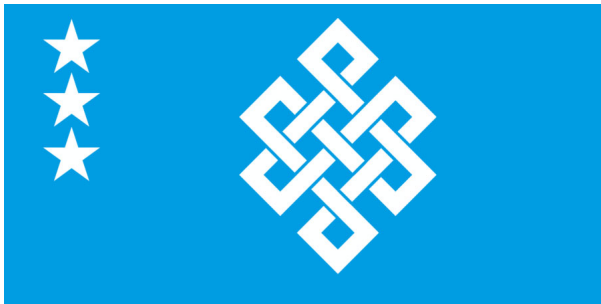

Олтин Ўрда давлати ва темурийлар салтанатида феодал бошбошдокликлар, ўзаро низолар, киргин-барот жанглари авж олиши оқибатида XV асрнинг 20-йилларида Дашти Кипчокнинг Шарқий ҳудудларида кўчманчи ўзбеклар давлати тарқиб топди.

Дашти Кипчокнинг шарқий қисми Волга бўйларида то Сирдарё шимолигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олар эди. Олтин Ўрданинг Жўчи ва Шайбон улуслари ўрамида истикомат қилувчи турк ва турк-мўғул қабилалари XV аср форс тилида битилган манбаларда (Низомуддин Шомий, Муиниддин Натанзий, Шарафуддин Али Яздий, Абдураззок Самаркандий, Мирхонд ва бошқаларнинг асарларида) «ўзбек» деган умумий ном билан аталганлар. Кўчманчи ўзбеклар деганда биз ҳудди шу уруғ ва қабилаларни кўзда тутамиз. Бу давлат 40 йилдан сал зиёдрок вақт ҳукм сурган бўлса-да, аммо Ўрта Осиё ва Қозогистон халқларининг кейинги тақдирларига катта таъсир кўрсатдилар. Кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси Абулхайрхон (1428—1468) бўлиб, у темурийлар салтанатига барҳам берган Муҳаммад Шайбонийхон (1450—1510) нинг бобоси эди. XV аср ўрталарига келиб ўзбеклар давлати ҳозирги Қозогистон ва жануби Ғарбий Сибириёнинг жуда катта ҳудудларини ўз ичига олган эди. Бу давлатнинг қандай тарқиб топгани, раънақи ва инқирози, XV асрда шу ҳудудларда кўчманчилик билан тирикчилик ўтказган турк, турк-мўғул қabila ва уруғларининг ижтимоий-сиёсий аҳоли ҳозиргача тарих фанига унчалик маълум эмас. XV асрдаги ўзбеклар давлатининг ички тузуми яхши ўрганилмаган. Шу даврдаги қозоқларнинг аҳоли ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. 1440—50 йилларда турк-мўғул уруғларининг бир қисми Абулхайрхондан ажралиб чиқдилар ва Қоразм, Чу воҳаси, Ёттисувга кўчиб келиб жойлашдилар. Шарқ тилларида ёзилган манбаларда мана шу турк-мўғул уруғлари ўзбек-қозоқлар ёки қозоқлар деб аталади. Кўчманчи ўзбеклар давлатининг ҳудудлари археологик жиҳатдан ҳам етарли ўрганилмаган. Шу давлат ҳудудлари озми-қўпми тилга олинган ёзма манбалар ҳам бизгача жуда кам етиб келган. Ҳуллас, Ўрта Осиё ва Қозогистон халқлари тарихининг мана шу даври ҳали очилмаган қўриқлигича қолмоқда. Бу муаммони тўла ва узил-қесил ҳал этиш келгусидаги Ўрта Осиё ва Қозогистон халқларининг ўрта

асрлардаги тарихи билан шугулланувчи кадимшунослар (археологлар), тарихчилар, этнограф-элшуносларнинг вазифаси бўлиб колса керак. Энг мухими, хали бу даврга ва шу мавзуга оид янги археологик, этнографик ва ёзма манбалар топилиши муаммонинг узил-кесил хал этилишига ёрдам беради.

Ўрта Осиё ва Козогистон халкларининг XV асрдаги тарихига доир археологик ва тарихий асарлардан ҳам унумли фойдаландик.

Ушбу китобда асосан Абулхайрхон давлатининг сиёсий тарихи ёритилади. Ушбу сатрлар муаллифи ўзига маълум бўлган ёзма манбалар, сайёхларнинг хотиралари, археология ва этнография маълумотлари асосида Олтин Ўрданинг шаркий кисмида кўчманчи ўзбеклар давлати таркиб топиши арафасидаги сиёсий ахволни мазкур давлатнинг кейинги ривожини, шунингдек кўчманчи ўзбекларнинг темурийлар, кисман Мўғулистон ва калмоқлар билан муносабатларининг айрим жихатларини ёритишга интилади.

«Ўзбек улуси» китобиининг юзага чикишига кимматли ёрдам берган устозим И. П.

Петрушевскийга, асардаги айрим масалалар юзасидан маслахат берган

Санкт-Петербург дорилфунуни Шарк факультети доценти Л. В Строевага, шунингдек, йирик мутахассис олимлар Я. Г. Гуломовга, М. А. Салохитдиновага, Р. Г. Мукминовага кимматли маслахатлари ва мулохазалари учун самимий ташаккур айтаман.

Шунингдек, камина Санкт-Петербург дорилфунуни Шарк факультети, Осиё халклари институти Санкт-Петербург бўлими, Ўзбекистон ФА Шаркшунослик институти,

Сальтиков-Шчедрин номидаги Санкт-Петербур давлат кутубхонаси жамоаларига кўлёзмалар фондларидан бемалол фойдаланишга имкон берганлари учун

миннатдорчилик билдиради. Китобдаги жугрофий атамалар юзасидан фойдали маслахатлар берган мархум Хамидулла Хасановдан, тарихий хариталарни тузатишда кат нашган Наим Норкуловдан, китоб ношири Асрор Самаддан миннатдорман.

Кўлингиздаги китоб кўчманчи ўзбеклар хаёти ва давлати тарихини ўрганиш соҳасида илк кадамлардан биридир.

Мазкур китоб рус тилида Москвада босилиб чикканига чорак асрдан зиёдрок вақт ўтди.

Бу орада китоб юзасидан матбуот саҳифаларида бир катор таникли олимларнинг фикр-мулохазалари эълон килинди. Мен шу фикр асосида китобни кайта кўриб, уни бирмунча тўлдирдим.

Китобнинг ўзбекча нашрини тайёрлашда ёрдамлашган Шарк тарихи ва адабиёти ихлосманди Урфон Отажонга ҳам миннатдорчилик изхор киламан.

БИРИНЧИ БОБ

МАСАЛА МОХИЯТИ. МАНБАЛАР

Хожи Тархон (Аштархон, Астрахон), Козон, Крим, Мангит улуси хонликлари ва

мулклардан кейин вужудга келган Олтин Ўрда тарихини ўрганишда бугунги тарихчилик фани муайян ютуқларга эришди. Олтин Ўрда-нинг инкирози натижасида эса Абдулхайрхон бошлик ўзбеклар давлати ташкил топди. Ўрта Осиё, Козогистон, Волга бўйи ва Крим халклари тарихи билан шугулланувчи ҳамма тарихчиларнинг эътирофи этишича, бу даврни изчил ўрганишда Б. Д. Греков ва А. Ю. Якубовскийларнинг илмий ишлари катта аҳамиятга эга. Аммо айтиб ўтиш керакки, шу пайтгача Абулхайрхон давлатининг тарихи на бизда ва на чет элларда илмий жихатдан етарли даражада ўрганилган эмас.

Биз тадқиқ қилаётган мавзунинг баъзи умумий масалалари Н. И. Веселовский, В. В. Бартольд, П. П. Иванов, А. Ю. Якубовский ва А. А. Семёновлар томонидан озрок ўрганилган.

Н. И. Веселовский Хива хонлиги ҳақидаги машҳур асарида кўчманчи ўзбеклар давлатининг Абулхайрхон вафотидан (1468—69 йй.) сўнгги аҳоли тўғрисида қисқача айтиб ўтади ва ўзбеклар, козоклар ҳамда калмоқларга оид этнографик маълумотларни келтиради. В. В. Бартольд «Улугбек ва унинг даври» («Улугбек и его время») монографиясида Абулхайрхон ва темурийлар ўртасидаги алоқаларга тўхтаб ўтади. А. Ю. Якубовский ва А. А. Семёновлар ўзбекларнинг шаклланиши ва этник таркиби ҳақида қимматли фикрлар билдирган.

П. П. Ивановнинг «Ўрта Осиё тарихи очерклари» диққатга сазовордир. Бу асарнинг биринчи боби Дашти Кипчок ўзбеклари ва козокларнинг то Ўрта Осиё ҳудудида тарқалганлигига бўлган даврига бағишланган. Бу бобда у, кўчманчи ўзбекларнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳақида бой маълумотлар келтирган.

П. И. Лерхшгаг асарларидан бирида ҳам Абдулхайрхон тўғрисида қисқача эслатма бор. Кўчманчи ўзбеклар давлати ҳақида бунга ўхшаш эслатмалар, маълумотлар яна бошқа бир қатор тарихий рисолаларда учрайди.

Олтин Ўрда тарихи билан шугулланувчи чет эллик олимлардан Хаммер — Пургштал, М. Дегин, Г. Ховорс ва Б. Шпулерларни кўрсатиш мумкин. Хаммер Дашти Кипчокда ҳокимиятни Абулхайрхон қўлга олганлиги ва темурийларнинг Самарқанддаги тахтини эгаллашда султон Абусаъидга ёрдам берганлиги ҳақида нисбатан қисқа тўхталиб ўтади. У Абулхайрхонни Ўзбекхон сулоласига мансуб деган фикрни билдирадики, бу мунозаралидир. М. Дегин ва Г. Ховорсларнинг маълумотлари баъзан юзаки ва умумий. Дегин султон Абусаъид ва Мухаммад Жўкийларнинг Абулхайрхон ҳузурига Самарқанд тахти учун курашга ёрдам беришини сўраб борганларини эслатиб ўтади. Буниги устига, баъзи жойларда воқеаларнинг саналарини муаллиф хато кўрсатиб ўтади. Масалан, Дегинда, Мухаммад Жўкий ва ўзбекларнинг Мовароуннахрга кириб келиш вақти 1456 йил дейилади, аслида эса бу воқеа анча кейинроқ — 1460 йилда юз берган эди. Ховорс бўлса ҳеч қандай ҳулосалар чиқармай, Масъуд ибн Усмон Қўхистонийнинг «Тарихи Абулхайрхоний» асари сўнгги қисмининг қисқа мазмунини ва Абулғозихоннинг машҳур «Шажараи-турк» асарида Абулхайрхон тўғрисидаги маълумотларини келтириб қўйган, ҳолос.

XV асрда ўзбеклар билан темурийларнинг муносабатлари ва Абулхайрхоннинг юксалиши ҳақидаги баъзи умумий маълумотлар Х. Вамберининг кенг қўламдаги «Бухоро тарихи» асарида мужассам бўлган.

Биз дуруст ўрганилмаган Оқ Ўрда ва Шайбоний улусининг сиёсий тарихи ҳамда XV асрдаги Дашти Кипчок шарқий қисмининг ижтимоий-иқтисодий тарихига имкон борица тўхталиб ўтамиз. Охириги муаммони ёритиш қўлёзма манбаларнинг нисбатан озлиги ва

тарихшуносликда кўчманчиларнинг жамоаларидаги патриархал-феодал муносабатлар билан боглик баъзи назарий масалалар ўрганилмаганлиги сабабли анча мушкулот тугдиради. Ўрта Осиё ва Козогистоннинг кўчманчи халкларида мавжуд бўлган патриархал-феодал муносабатлар масаласи хали яхши ёритилмагани учун ҳам вақт-вақти билан жўшқин тортишувлар ва бахслар бўлиб туради. Бу масала 1933 йил июнида ИГАИМК нинг мажлисида, 1954 йили эса Тошкентда ўтган тарихчилар илмий анжуманида муҳокама қилинган эди. Бу анжуманларда баъзи муҳим масалалар хал бўлди, аммо кўчманчи ва ярим кўчманчи халқлардаги патриархал-феодал муносабатлар муаммоси бўйича турли фикрлар билдирилиб, олимлар муайян бир фикрга келолмадилар. Айтиб ўтиш керакки, Тошкент анжуманидан кейин илмий мажаллаларнинг саҳифаларида мунозаралар ташкил этилди, уларда мутахассис-олимлар ўзларининг фикрларини билдирдилар.

Китобнинг учинчи бобида биз XV асрда кўчманчи ўзбеклардаги патриархал-феодал муносабатлар ҳақида дастлабки мулохазаларимизни айтиб ўтамиз. Улар XV—XVI асрлардаги Дашти Кипчок кўчманчи аҳолисининг турмушидан хабардор бўлган сайёҳларнинг ахбороти, қадимшунослар (археологлар) изланишлари натижалари ва асл маибаларга асосланиб билдирилган.

Энди, кўчманчи ўзбекларнинг ўзлари аслида қим бўлганликлари, этник таркиби қандай эканлиги масаласига қисқача тўхталиб ўтайлик.

Ўзбекларнинг келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзи олимлар кўчманчи ўзбекларнинг келиб чиқишини Олтин Ўрда хони Ўзбекнинг (1312—1342) номи билан боглайдилар. Н. А. Аристовнинг фикрича, Ўзбекхонгача ўзбек номи тарихда учрамайди, шунинг учун ҳам бу ном шу подшонинг номидан бошланган, дейиш мумкин. А. Якубовский «ўзбек» иборасининг пайдо бўлишини «ўзбеклар», «ўзбеки», «ўзбекилар» сўзлари билан боглайди ва ўзбеклар ўз номларини Олтин Ўрда хони Ўзбек номидан олганлар, деган фикрни билдиради. И. П. Иванов ҳам шундай нуқтаи назарни тўғри деб билади. «Ўзбек» сўзининг пайдо бўлиши, — ёзади у, — Олтин Ўрда хони номи билан боглик бўлса керак». Четэллик тарихчилардан М. А. Чапличка ва Хильда Хуккэмлар ҳам ўзбекларнинг келиб чиқишини Ўзбекхон номи билан боглайдилар. Уз пайтида бундай фикрларга В. В. Григорьев қарши чиккан эди. А. А. Семёнов ҳам бу фикрнинг асоссиз эканлигини кўрсатиб ўтган. унинг айтишича, «ўзбек» ибораси Ок Ўрдада пайдо бўлгач, Эрон, Ўрта Осиё тарихчилари томонидан XIV—XV асрларда Ок Ўрдадаги турк-мўғул қабилалари номига қўшиб ёзилган, Ўзбекхон эса Кўк Ўрда, яъни Олтин Ўрданинг подшоси бўлиб, кейинчалик «ўзбеклар» деб аталган қабилалар унга бўйсунмаганлар. Биз А. А. Семёнов ҳақ бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Х. Вамбери, Х. Ховорс ва М. П. Пеллиоларнинг фикрича, Дашти Кипчокнинг турк-мўғул қабилалари бу номни ўзларининг эркинликлари сабабли олганлар (ўз-ўзига бек). Х. Вамберида қуйидаги қизик маълумот мавжуд: «Ўзбек» сўзининг туб маъноси — «ўз ўзига бек, хўжайин, мустақил». Ажабо, бу сўз қадимги можорларда (венгрларда) ҳам мартаба, унвон сифатида учрайди ва шу маънода 1450 йилга мансуб ҳужжатларда қайд этилган.

«Ўзбек» сўзи XIII—XIV асрларда, Жувайний ва Рашидиддинларнинг асарларидан ҳам маълум эди. Бу сўз, Элхон Обока (1265—1282) замонида Эронда яшаган Пури Бахонинг (Тождиддин ибн Бахоуддин достонида ҳам учрайди. «Тарихи гузида» нинг Зайниддин Қазвиний томонидан ёзилган давомида «ўзбекиён» (ўзбек-чилар), «мамлакати ўзбек» ва «улуси ўзбек» сўзларини учратамиз. Бу ерда сўз Ок Ўрда кўчманчилари эмас,

Ўзбекхон ва унинг давлати хакидадир.

Шундан кейин, то XIV асрнинг 60-йилларигача «ўзбек» сўзи манбаларда учрамайди. XIV асрда яшаб ижод этган араб муаррихлари: Носируддин ибн Фурат (1361—1404), ал-Асадий (1377—1447), ал-Айнийлар (1361—1451) Ўзбекхон ва ундан кейинги Олтин Ўрдада хукмронлик килган хонларни «шимол даштларининг подшоҳлари», «дашт султонлари», «дашт мамлакатларининг подшоҳлари» ва «кипчокларнинг подшоҳлари» деб атаганлар. Бу ерда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бошқа бир араб тарихчиси ал-Калкошондий (1418 йилда вафот этган) Тўхтамишни ўзбеклар подшоҳи дейди. Низомуддин Шомий (XIV аср охири, XV аср) ўз рисоласида Тўхтамиш ўғлоннинг Дашти Кипчокдан Самаркандга келгани тасвирланган ўринда бундай деб ёзади: «У (Темур) Тўхтамишга Ўтрор ва Саврон вилоятларини иноят килди ва уни ўша ерларга юборди. Бир канча вақт ўтгандан кейин ўзбек подшоҳи Ўрусхоннинг ўғли Кутлуг Буко кўшин билан келиб Тўхтамиш ўғлон билан жанг килди».

Маълумки, XIV асрнинг 80-йиллари охирларида, бундан аввалроқ Ок Ўрданинг хони бўлган Тўхтамиш Темурнинг фаол ёрдами билан Мовароуннахрийнинг шимолий томонларини талон-тороғ қилиб турарди. 1389 йили Темур унга қарши кўшин сурди. Темур кўшини Саригўзан деган ерга етиб келганида, «нўёонлар ва амирлар йигилишиб, «агар биз аввал Анко Тўра устига юриш қилиб у газандани янчиб ташласак, сўнгра ўзбеклар диёрига («Диёри ўзбек») ўтсак маъқулроқ бўларди», деб (Темурга) арз қилдилар. Темур ушбу режага рози бўлиб, Бўрибоши орқали Анко Тўрага қарши юриш қилди. Абдураззоқ Самаркандий Темурнинг Анко Тўрага қарши юришини батафсил баён қилади, дарвоқеъ асарда бундай дейилади: «хижрий 792 йилнинг (милодий 1390) ўзида Темур Мўғулистонга қараб юрди ва йўлда учраган асирлар унга Анко Тўранинг Мўғулистондан қочиб кетиб ўзбек саҳроларида (дар саҳрои ўзбек) яширинганлигини айтадилар. Темур аскарлари қочоклари уч қунгача ўзбек даштида излаб юрдилар ва, ниҳоят, тўртинчи қуни қоровуллар (разведка) ёғийнинг (душманнинг) шу ерда, яқин жойда эканлиги хақидаги хабарни етказишди. Ўтказилган қиска маслаҳат-кенгашдан сўнг Темур кўшинларини уч қисмга бўлиб, Анко Тўра ва унинг кўшинини излаб топишга қиришди. Жамолиддин Хамид ва шахзода Умар-Шайхнинг аскарлари ёвни ўраб олишга қиришди, Темур бўлса ўртада қолиб, душман устига юрдилар. Умар Шайх аскарлари Шербат йўлидан бориб, Қора Хужарни қесиб ўтдилар-да, мўғулларнинг асосий чекиниш йўлларини тўсиб қўйдилар. Қиёс мавзеида Умар Шайх Анко Тўрани қувиб етиб, мағлубиятга учратди (Тўра чекинди». Анко Тўрани қувиб Умар Шайхнинг ўғлонлари Олакўлгача бордилар.

Манбаълар Анко Тўранинг Тўхтамиш билан алоқалари тўғрисида бирон-бир хабар бермайдилар. Аммо, мўғуллар, қудратли Темурга қарши қурашиш ниятида у билан (Анко Тўра билан) иттифок бўлишга интиланлар ва 1388 йили хақиқатан ҳам мўғул ҳокими Камаруддин (1362-63— 1388-89 йй. хукмронлик қилган) Тўхтамиш билан иттифок бўлишга эришиб, Умар Шайхни Жўлакдаги жангда енгишга муваффақ бўлган.

Юқорида келтирилган далиллар, биринчидан, Дашти Кипчокнинг чўл қисми Ўзбек дашти деб аталганидан, иккинчидан эса, бу пайтга қелиб қўчманчи ўзбеклар Сирдарёнинг шимол томонидаги ерларнинг анчагина қисмида хукмрон эканликларидан далолат беради. Тўх-тамиш кўшинларининг аксарияти қўчманчи ўзбеклар эдилар.

Хондамир ҳам 1388—89 йиллар воқеалари хақида сўз юритганида Тўхтамиш кўшинларини ўзбек кўшинлари (сипохи ўзбек) деб атайди. 1391 йили Қундузчадаги жангда қатнашган кўшинларни ҳам Хондамир ўзбек кўшинлари дейди. Муъинуддин

Натанзий, Едигей ва Кутлуг Темурлар бош бўлиб 1399 йили Тўхтамишга қарши чиққан аскарларни ҳам ўзбеклар дейди. Едигей, унинг укаси Исабек ва Олтин Ўрданинг кўзга кўринган бошқа амирлари ҳамда Шодибек, Пўлодхон, Улуг Мухаммад (ёки Мухаммадхон) юкорида номлари келтирилган тарихнавислар томонидан Дашти Кипчок ва ўзбек вилоятларининг ҳокимлари (подшохи Дашти Кипчок ва вилояти ўзбак) деб аталганлар. Бу масала бўйича Мирзо Улугбекнинг (1409—1449) «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») рисоласи диққатга сазовордир. Бу асарда Ўзбекхон ўзбек улусига (дар улуси ўзбак) подшоҳ бўлди, дейилади. Сўнгра, 720 х. йилда (1320 мелодий) Саййид Отанинг саъий-ҳаракатлари билан Дашти Кипчок аҳолиси мусулмон динини қабул қилдилар. Исломни қабул қилганларни ўзбеклар, қабул қилмаганларни эса калмик (калмоқ) деб аташ бошладилар.

Келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиб айтиш мумкинки, «ўзбек» ибораси Дашти Кипчокдаги турк-мўғул аҳолисининг умумлашган атама номи сифатида XV асрдагина пайдо бўлган. Аммо, ўзбеклар Дашти Кипчокда фақат XIV аср охирилари, XV аср бошларидагина пайдо бўлганлар, деб ўйлаш хато бўлар эди. Ҳозирги ўзбеклар, козоқлар, қорақалпоқлар ва бошқа халқларнинг аجدодлари шу халқлар ҳозир яшаётган ерларда қадим замонларда ҳам яшаганлар, лекин ўзбеклар, козоқлар, қорақалпоқлар деб аталмаганлар. Тарихий, адабий манбаларда Дашти Кипчокнинг шарқий қисмида қадим замонлардан бери турк қабилалари яшаганлари ҳақида анчагина маълумотлар мавжуд. Бу ерларни XIII аср бошида забт этган мўғуллар бўлса, Дашти Кипчокнинг турк қабилалари орасида тез орада сингиб кетганлар ва ҳатто ўз миллийлигини йўқотганлар. Чингизхон қўшинларининг қўпгина қисмини туркий қабилалар ташкил этганлигини ҳам унутмаслик зарур.

Масъуд ибн Усмон Кўхистоний шаҳодат беришича, Ок Ўрда, яъни қўчманчи ўзбеклар таркибига қуйидаги қабилалар кирган: буркут, қиёт, қушчи, қўнғирот, ушун (усун), ўтачи, найман, жот, чимбой, қорлиқ, қенағас, дўрмон, қурловут, туб, ойи, манғит, нўқуз, уйғур, хитой, тоймас, эчки, туман-минг. Қамолддин Виноийнинг «Шайбонийнома» асарида, XV асрнинг 80-йилларида Шайбонийхонни қўллаб турувчи қабилалар орасида яна шодбоғли ва шунқорли қабилалари ҳам эслаб ўтилади Маҳмуд ибн Валининг сўзларига қараганда, Абулхайрхоннинг қўшинларида уйғур, можор ва кипчоқларнинг жанговар гуруҳлари бўлган.

Бу қабилаларнинг қелиб чиқишлари турли хилда Масалан, қўнғирот, нўқуз ва қиётлар — мўғулга, тангутлар бўлса — Тибетга тааллуқли.

Хитойлар хусусига қелсак, уларнинг аجدодлари — X—XI асрларда шимоли-шарқий Хитойда яшаб ҳукмронлик қилган қидонлардир.

Рўзбехон XVI аср бошларида «ўзбекларга уч тоифа («халқни»), яъни қабилалар бирлашмасини тааллуқли, — дейди, — булар Шайбон улусига қарашли барча қабилалар, козоқлар ва, ниҳоят, манғитлардир». Маълумки, Дашти Кипчокдаги қўчманчи ўзбеклар иттифоқи ташкил этган қўп қабилалар замон ўтиши билан парчаланиб кетиб, унинг бўлақлари козоқлар, қорақалпоқлар, бошқирлар ва бошқаларнинг таркибига кирганлар, аммо ўзларининг қабиланинг номларини сақлаб қолганлар.

XV асрнинг бошларида юкорида айтиб ўтилган қабилаларнинг бир қисми (ўзбеклар; шарқ муаллифлари иборалари бўйича — «ўзбакон») Шайбонийхон атрофида бирлашиб, Кипчок даштидан Ўрта Осиёга бостириб қирдилар ва ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тургун бўлиб қолдилар. Шу пайтдан бошлаб «ўзбек» ибораси этник маъно қасб этди ва бу ҳудуддаги туркий аҳоли «ўзбек» номини қабул қилди. Шу ерда таъкидлаб ўтишимиз

керакки, кўчманчилар аввал қайси қабилага мансуб бўлсалар, ўша номни сақлаб қолганлар ва то XX асргача аждодий-қабилавий бўлинишларни сақлаб қолганлар. Аммо, бу ўзбек халқининг қелиб чиқиши XVI асрга тўғри келади, Деган гап эмас. Бу ерда сўз факат «ўзбек» иборасининг этник номи сифатида пайдо бўлган вақти ҳақида кетмоқда. Маълумки, қадимдан Ўрта Осиёда туркий ва туркий тилда сўзлашувчи халқлар яшаганлар. Дашти Кипчокнинг кўчманчи ўзбеклари бўлса, Мовароуннахрнинг туркий аҳолиси орасида сингиб кетиб, «охирги қўшилганлар сифатида ўз номларини уларга берганлар».

Энди, асосий манбалар ҳақида. Биз тадқиқ этаётган муаммога доир асосий манбаларни қисқача баён қилишдан аввал, Масъуд ибн Усмон Қухистонийнинг асаридан бошқа кўчманчи ўзбеклар давлатининг сиёсий тарихини акс эттирувчи рисоалар йўқ эканлигини таъкидлаб ўтамиз. Аввалги Жўчи улуси гарбий қисмининг тарихи бўйича турли тилларда ёзилган манбалар кўп бўлса ҳам, Шайбон улусининг тарихи манбаларда яхши ёритилмаган. Агар Муъиниддин Натанзийнинг қимматли, аммо деярли ўрганилмаган «Мунтахаб ул таворих» номи асарини ҳисобга олмасак, бундай манбалар Ўрда улуси бўйича ҳам йўқ. Шунинг учун ушбу сатрларнинг муаллифи теурийлар даврига мансуб, асосан Шайбонийхон замонидан ва ундан кейинги пайтларда ёзилган асарларга мурожаат этишга мажбур бўлди. Машаққатли изланишлар натижаси ўларок, қатралаб зарур маълумотлар тўпланди. Бу манбалар, биттасидан («Таворихи гузида. Нусратнома») ташқари, форс тилида ёзилган: уларнинг тили замон талабига мувофиқ саж билан ёзилган ўхшатишлар, муболагаларга бой, «Қуръони қарим» дан ва ҳадислардан кўп қўчирилган (айниқса, «Меҳмонномаи Бухоро») ҳамда шеърлар кўп қелтирилган.

Буларнинг ҳаммаси асарни бойитиб безаса ҳам, маълум даражада ўқишни қийинлаштиради.

Бу асарларнинг муаллифлари ерли феодал ҳокимларнинг саройларида хизмат қилувчи шахслар бўлганлари учун уларнинг қахрамонлиқлари ва хайрли ишларини мадҳ этадилар. Бу қитобларда ҳоким бўлган феодал олий табақа гоёлари асосий йўналиш бўлганлиги сабабли меҳнатқаш омманинг ҳаёти ёритилмаган, ижтимоий-иқтисодий далиллар қам учрайди. Бу манбаларни танқидий ўрганиш жараёнида уларнинг шундай хусусиятлари ҳисобга олинди.

Уларнинг баъзиларига қисқача тўхталиб ўтамиз. Қўчманчи ўзбеклар ҳақида, аниқроғи уларнинг теурийлар билан XIV ва XV асрлардаги ўзаро алоқалари тўғрисида Абдураззок Самарқандийнинг (1413—1482) қимматли, аммо шу пайтгача тадқиқотчилар томонидан қам ўрганилган «Матлаъ ус-саъдайн» асарида анчагина маълумотлар мавжуд. Тилининг жимжимадорлиги ва баённинг анъанавийлигига қарамай, Абдураззок Самарқандийнинг асари маълум даражада ҳақгўй бўлиб, Мовароуннахр ва Хуросоннинг XV аср тарихини ўрганиш бўйича бебаҳо тарихий манбадир. Бу асар мутолааси давомида ўқувчи ташқи ва ички сабаблар таъсирларида давлатлари инкирозга юз ўгираётган пайтдаги Шохрух ва Абусаъидларнинг давларини кўз ўнгига қелтиради. Зодагонлар ўзаро қурашларининг тасвири, қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг аҳоли, оз бўлса-да феодал институтлар ва ер эгаллиги (суюрғол, тиюл), солиқлар (тамга, сари шуморо ва б.), теурийларнинг қўчманчи ўзбеклар билан ўзаро алоқалари бутун қитобда ўз аксини топган ва фақат диққат билан ўқилгандагина қеракли маълумотларни саралаб олиш мумкин бўлади. Абдураззок Самарқандийнинг асаридан олинган маълумотлар бу қитобга қисман асос бўлди.

Мирхондний (Мухаммад ибн Ховандшоҳ ибн Махмуд (1433—1498) машхур, салмокдор асари «Равзатус-сафо» («Покиза жаннат боги»)да кўчманчи ўзбекларнинг теурийлар билан (масалан, Абдураззок Самаркандий ва бошка муаллифларда бўлмаган) ўзаро алокалари хакида баъзи маълумотлар бор. Бу маълумотларга аввало, Жумадук номли ўзбек ўғлонининг 1420 йили Самаркандга элчилар юборгани, Шохрухнинг кўчманчи ўзбекларнинг хуружларидан сакланиш учун салтанатнинг шимолий чегараларини мустахкамлаш бўйича амалга оширган тадбирлари киради. Мирхонд ишини унинг набираси, XV асрнинг охири, XVI асрнинг бошларидаги юксак истеъдодли тарихчи Хондамир (Гиёсиддин ибн Хумомиддин Мухаммад Хованд Амир — 1475—1535) давом эттирган. Унинг асари — «Хабибус сийар» («Дўстларнинг хаётномалари») учинчи кисмидаги маълумотлардан ушбу рисоламизда бир мунча фойдаланилди. Бу асарда Султон Хусайн Бойкаронинг (1469—1506) ўзбек хонларидан бири бўлган Мустафо, унинг укаси Шох Будоғ султон ва кейинрок Абулхайрхон билан ўзаро муносабатлари батафсил тасвирланган.

Мирзо Мухаммад Хайдарнинг (1500—1551) «Тарихи Рашидий»сида ўзбек зодагонларининг XV асрнинг иккинчи ярмидаги ўзаро курашлари ва кўчманчи ўзбеклар давлатининг инкирози озрок ўз аксини топган.

Муаллифи номаълум бўлган «Тарихи гузида. Нусратнома» да («Сайланган тарихлар. Зафарлар китоби») кўчманчи ўзбеклар давлатининг тузилиши хакида фикр юритишга имконият берувчи маълумотлар мавжуд. Китобда ўзбекларнинг кўшини ва бу кўшинни моддий таъминлаб туриш учун аҳолидан олинадиган соликлар хакида хикоя килинади. Бундан ташкари, унда баъзи бир мажбурий хизматлар ва раиятдан олинадиган бошка соликлар (хирож, совурин, ошлиғ ва б.) хакида маълумотлар бор. «Нусратнома» эски ўзбек тилида ёзилган ва 1505 йилларда ёзилган. Бу асар туркларнинг кадимги афсонавий аждодлари ва Чингизхондан тортиб то Шайбонийхон томонидан Андижоннинг забт этилишигача (1504 й.) бўлган катта бир даврни камраган. «Нусратнома»нинг туркларнинг кадимий аждодлари ва Чингизхон хакида хикоя килувчи биринчи кисми алоҳида кимматга эга эмас, муаллифнинг эътироф этишига кўра, ундаги маълумотлар Жувайний, Рашидиддин ва бошка аввалрок ўтган тарихнавислардан олинган. Булардан ташкари, муаллиф Улугбекнинг «Тарихи арбаъ улус» рисоласидан фойдаланган.

«Нусратнома»нинг факат икки нусхаси маълум. Бири Шаркшунослик маъҳади (институти) нинг Санкт-Петербург бўлими кутубхонасида, иккинчиси —: Англияда, Британия музейида.

Бу асарда Абулхайрхон вафотидан (1468) кейин кўчманчи ўзбеклар давлатининг ахволи, Шайбонийхон ва бошка ўзбек султонларининг Мовароуннахрга юришлари батафсил ёзилган. «Нусратнома»нинг Абулхайрхон вафотидан кейин, то шайбоний ўзбекларнинг Мовароуннахргача бостириб киргунларигача бўлган воқеалар хикоя килинган бўлимлари «Шайбонийнома» мазмуни билан деярли бир хил.

Иккала муаллиф ҳам битта асосий манбадан фойдаланган бўлсалар ажаб эмас. Мухаммад Солихнинг (вафоти 941 хижрий, 1534—35 милодий йил) «Шайбонийнома» манзумасида ҳам кўчманчи ўзбекларнинг ижтимоий ва сиёсий хаётига оид анча далиллар бор. Олимлар томонидан хали яхши эътибор берилмаган, аммо жуда кимматли ушбу асарнинг муаллифи Темур ва Шохрухнинг юкори мансабли амирларидан бири бўлган Шох Маликнинг авлодидан Мухаммад Солихдир.

Мухаммад Солихнинг «Шайбонийнома»си Шайбонийхоннинг 1500—1505 йиллардаги

козонган зафарлари ва фотехлигиинг мадхиясидир. У эски ўзбек тилида ёзилган бўлиб, ўзида бой этнографик далиллар ва ўзбек кўшинлари ҳамда у пайтлари фукараларга юклатилган мажбуриятлар, баъзида совурин, омонлик моли (моли омон), ошлиг каби соликлар хакида кимматли маълумотларни жам этган. Муаллиф ўзбекларнинг мўгуллар билан, айникса, уларнинг Тошкентдаги ҳокими Султон Махмудхон (1487—1503 йилларда ҳукмронлик қилган) билан бўлган ўзаро муносабатлари ва Мовароуннахрдаги темурийлар давлатининг XIV аср охирлари — XV аср бошларидаги ахволи хакида муфассал хикоя қилади.

Камолиддин Биноийнинг (1453—1512) Шайбонийхонга бағишланган ва унинг кўрсатмаси билан тузилган «Шайбонийнома» деб аталувчи тарихий асарида ҳам кўчманчи ўзбеклар тарихи хакида анча кимматли маълумотлар бор.

Биноийнинг ушбу асари кўчманчи ўзбеклар давлатида Шайх Хайдархон (1469 й. бошлаб) ҳукмдорлигидан бошлаб бўлиб ўтган воқеаларни хикоя қилади ва Шайбонийхоннинг Хоразмни забт этиши (908 х. й. — раббиул охирнинг ўрталари, — 1503 йилнинг октябри, мелодий) билан якунланади. Шайх Хайдархоннинг тахтдан тушиши ва шу билан бирга кўчманчи ўзбеклар давлати инкирозининг сабабини Биноий Дашти Кипчок аҳолисининг хонга бўлган ишончсизлигида деб тушунади. «Абулхайрхоннинг вафотидап кейинрок, — деб ёзади Биноий, — бу пайтни энг қулай ҳисоблаб, вилоятларнинг султонлари Шайх Хайдархонга қарши бош кўтардилар». Биноийнинг асарини ўқиш давомида ўзбеклар давлатида хон ҳукмронлиги канчалик заифлашиб қолганлиги равшанлаша боради. Биноийнинг айтишича, Шайх Хайдархоннинг кўпдан-кўп даъватларига қарамай, ўзининг шахсий наварларидан бошқа ҳеч қим қароргоҳга қелиб қўшилмади, натижада у Аҳмадхон, Ибқохон, Бурқа султон ва мангитларнинг бирлашган кўшинларига қардош қаролмади. Бу маълумотлардан, Абулхайрхондан кейин ўзбек давлатида улуслар тарқоқлиги қанчалик қучайиб қетгани маълум бўлади. Шайх Хайдархоннинг уларни бирлаштириш учун қилган урипишлари беҳуда қетган эди.

Бундан ташқари, Биноийнинг «Шайбонийнома» сида Шайбонийхон ва Абулхайрхоннинг бошқа авлодлари — Кўчқунчи султон, Суюнчхўжа ва бошқаларининг «қозоқлик»⁷ йиллари, уларнинг Урусхон авлодлари билан ўзбек улусида ҳукмронлик учун қурашлари ва, ниҳоят, кўчманчи ўзбекларнинг темурийлар ҳамда қозоқ хонлари билан аввалида Сирдарё бўйи шаҳарлари: Ясси, Саврон, Утрор, сўнгра Мовароуннахр учун олиб қорган қурашлари батақсил баён қилинган. Маълумки, Мовароуннахр темурий ҳукмдорларининг ўзлари кўчманчи ўзбек қозагонларини шу пайтда Тошкент шаҳри ва вилояти қўл остида бўлган темурийларнинг шимолий қегараларига тақдид қилаётган мўгуллар билан қурашга қалб этдилар. Уз навбатида мўгулларнинг Тошкентдаги ҳокими Султон Махмудхон ҳам темурийлар билан қурашда кўчманчи ўзбеклардан мадад олиб қурадди. Шайбоний бошлиқ ўзбеклар ҳам қох темурий Оултон Аҳмад қирзо га қизмат қилишар, қоҳида Султон Махмудхонга қўмақ қеришарди. Бу воқеалар хакида Биноийнинг биз баён қилаётган асарида муфассал хикоя қилинади.

Шуни қим ҳам диққатга сазоворки, Мовароуннахрда темурийлар ҳукмдорлигининг охири қунларини тасвирлаётганда Биноий темурийлар давлатининг инкирози сабабларидан бири сифатида шаҳқоздалар орасида ва уларнинг қизматидаги амирлар орасида бирдамлик бўлмаганини кўрсатиб ўтади.

Биноийнинг «Шайбонийнома»сида кўчманчи ўзбеклар давлатининг тузилиши ва қусусиятлари, уларнинг қўшинларини ем ва озик-овқат билан таъминлаш, кўчманчи қозагонларга қатта қойда қелтирадиган қарбий ўлжалар ҳамда ўлжаларнинг

таксимоти, шунингдек кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннахр обод мавзеъларига мунтазам хужумлари ва бу юртнинг тинч аҳолисини талаганлари хақида маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари, Шайбонийхоннинг ўзбек улусидаги ҳокимият учун кураш йилларида ҳам, Мовароуннахрда темурийлар билан кураш йилларида ҳам кўллаб-қувватлаган қабилаларнинг номлари ва уларнинг йўлбошчилари исмлари келтирилган.

Сирдарё бўйидаги ўша даврларда мавжуд бўлган калъа-шаҳарлар: Арқўк, Узганд, Сигнок, Ясси (Туркистон), Саврон ҳамда Хоразмнинг баъзи шаҳарлари Тирсак, Вазир, Булдумсоз, Адок ва ҳозирги кунларда вайронаси қолган шаҳарлар хақидаги Биноийнинг маълумотлари эътиборга лойиқдир.

Биноийнинг асари ўқимишли, равои фурс тилида ёзилган. Шайбонийхоннинг мирзоси Мўмин мунший томонидан китобат этилган ва баъзи саҳифаларини (3а, 24а, 31 а саҳифалар) Шайбонийхоннинг шахсан ўзи кўчирган энг қадимги нусха (тартиб № 844) ҳозирги пайтда Ўзбекистон ФА сининг кутубхонасида сақланади. Шу ернинг ўзида сақланадиган бошқа нусхалар (улар 6 та) эса, XX асрнинг биринчи чорагига мансуб бўлиб, деярли ҳаммаси тўла эмас ва баъзи нуксонларга эга.

Биноийнинг асари Ўрта Осиё ва Козогистоннинг ўрта асрдаги тарихини ўрганиш учун қимматли манба бўлса ҳам шу пайтгача нашр этилган эмас. Ўзбекистон республикаси ФА нинг Шарқшунослик институтида унинг матни ва таржимаси изоҳлари билан нашрга тайёрланган. Аммо афсуски, шу пайтгача бу нашр амалга оширилган эмас. Айтиб ўтишимиз керакки, Биноий «Шайбонийнома» сининг мавжуд бўлган ҳамма нусхалари ҳам ҳажм жиҳатидан кичкина — ҳар бири 40—41 саҳифадан ошмайди. Яқинда биз шу пайтгача номаълум бўлган, 104 саҳифадан иборат нусхани топишга муваффақ бўлдик. У, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг Боқуда сақланаётган «Абдулланом» асарига қиритилган экан. Унда Абулхайрхоннинг вафотидан сўнг (1468) кўчманчи ўзбеклар улусига ҳукмронлик қилган Шайх Ҳайдархон давридан бошлаб кўчманчи ўзбекларнинг тарихи ва Шайбонийхоннинг Самарқанд ҳамда бошқа вилоятларни босиб олишигача бўлган (1501 й.) воқеалар батафсил баён қилинган.

Рўзбехоннинг (Абулхайр Фазлуллох ибн Рўзбехон ал-Хунжий ал-Исфохоний ал-Аминий, 1457—1530 йй.) унча машҳур бўлмаган ва мутахассислар томонидан қам эътибор берилган «Мехмонномаи Бухоро» асарида ҳам кўчманчи ўзбеклар иқтисодий-ижтимоий ҳаётининг тарихини ақс эттирувчи қимматли маълумотлар бор.

«Мехмонномаи Бухоро» — Шайбонийхоннинг қозоқ султонлари Бурундукхон (1480—1511 йй.), Қосимхон (1511—1518 йй.), Жониш султон (1509 йй.) ва бошқаларга қарши ҳарбий юришларига бағишланган тарихий-ахлоқий асар. Ҳарбий юриш 1508—1509 йй. қишида амалга оширилиб, юқорида номлари келтирилган султонларнинг улусларини талон-торож ва вайрон этилиши билан яқунланди. Бу ҳарбий юришларга қозоқ султонларининг 1503—1507 йиллардаги бирнеча бор Мовароуннахр воқаларига, айниқса, Қосимхоннинг набираси Аҳмад султоннинг 1508 йил Самарқанд ҳамда Бухоро атрофидаги қишлоқларни вайронага айлантирган босқинлари бир баҳона бўлди. Рўзбехон ўз замонасининг йирик диний арбоби бўлиб, қўпгина шарқ ҳокимлари: Султон Ёқуб Оккўюнли (1478—1490), темурийзода Султон Ҳусайн мирзо, Шайбонийхон (1501—1510) ва, ниҳоят, Ўбайдуллахонларнинг (1533—1539) саройларида юқори мансабларни эгаллаб турган.

Рўзбехон қаламига «Мехмонномаи Бухоро» дан ташқари Султон Ёқуб Оккўюнлининг ҳукмронлигига бағишланган «Тарихи оламорои Аминий» номли тарихий асар, «Сулуқ ал

мулук» номли сиёсий рисола, Ирок ва Бухорода ёзган бир неча диний асарлар мансубдир.

Рўзбехон ўз асарини Шайбонийхоннинг харбий юришидан анча илгари бошлаган ва Хиротда 1509 йили август-сентябрь ойларида битирган.

«Мехмонномаи Бухоро» хакида биринчи марта П. Иванов ва А. Н. Болдиревлар эслатиб ўтганлар, улар Рўзбехон тўғрисида ҳам маълумотлар берганлар. Кейинрок, 1954 йили М. А. Салье¹ бу асар хакида мақола эълон қилиб, унда Рўзбехон тўғрисида муфассал маълумотлар берган. Аммо, М. А. Салье бу асарнинг мазмунини қисқача бўлса ҳам ёритмаган, факат боблар помининг таржимасини бериш билан чегараланган, холос. С. К. Иброхимовнинг шу асarga бағишланган мақоласида «Мехмонномаи Бухоро» даги Козогистоннинг XV—XVI асрлардаги тарихига оид сатрларга алоҳида эътибор берилади.

«Мехмонномаи Бухоро»дан маълум бир даражада А. А. Семёнов ҳам фойдалангани маълум. Шундай бўлса ҳам, Рўзбехоннинг бу асари шу пайтгача яхши ўрганилмаган ва қимматли манба сифатида ундан яна анча самарали фойдаланилса бўлади. Унда XV—XVI асрлардаги Ўрта Осиё ва Козогистон халқлари ҳаётининг маданий ва сиёсий жиҳатларини ақс эттирувчи маълумотлар кўп.

Рўзбехон ҳукмдор зодагонлар олий табақасининг гоёларини ифода этувчи бўлганлигидан, унинг асарида ҳам меҳнаткаш оммаининг аҳоли етарли даражада ақс этмаган. Шундай бўлса ҳам, диққат билан ўрганилганда, ҳозирги Козогистон ҳамда Ўзбекистон ерларида биз ўрганаётган даврдаги ҳаёт тўғрисида умумий тасаввур ҳосил қилса бўлади.

«Мехмонномаи Бухоро» да қул савдосининг мавжудлиги ва қўчманчи зодагонлар томоидан хўжаликда ҳам, урушларда ҳам қуллардан фойдаланиш хақидаги далиллар бор. Бу асарни ўқиб, қўчманчи ўзбеклар шариатга ҳилоф равишда, асирларга факат харбий ўлжа сифатида қараб, ўзлари асир олган мусулмонларни қул сифатида сотганларидан хабардор бўламиз. Рўзбехон бу асарида Дашти Кипчок қўчманчиларнинг турмуши, қўчманчи қиборларнинг (аристократия) ҳаёт тарзи, ўша замонларда Сирдарёнинг ўрта оқимида, икки қирғок бўйида жойлашган шаҳарлар — Арқўк, Узганд, Сигнок, Ясси, қозок султонларининг ёзлик ва қишлик қароргоҳлари ҳамда Саврон хақида жугрофий маълумотлар келтирилади. Бундан ташқари, асарда ўзбекларнинг қўшинлари ва уларни озик-овқат, отларини ем-ҳашак билан таъминлаш, Шайбонийхоннинг молиявий сиёсати хақида баъзи маълумотлар мавжуд.

«Мехмонномаи Бухоро»нинг яна бир қимматли томони, фазилати, унинг XVI асрдаги Дашти Кипчокнинг сиёсий аҳолини ва ўзбеклар билан қозокларнинг ўзаро муносабатларини нисбатан ҳаққўйлик билан ёритишидир. Асарда воқеалар қизиқарли қилиб, жозибador ёзилган. Бунинг устига, Рўзбехон Шайбонийхоннинг қозокларга қарши 1508—1509 йиллар қишидаги юришида қатнашган, яъни, унинг ҳикоялари-воқеалар шохидининг баёнидир.

Буларнинг ҳаммаси асарни энг ишончли манба сифатида қўришга асос бўла олади.

«Мехмонномаи Бухоро»нинг тили мураккаб ва жимжимадор: тарихий воқеалар тез-тез баҳс, мунозаралар, турли панд-насихатлар ва шеърлар билан уйғунлашган.

«Мехмонномаи Бухоро»нинг дастхат қўлёзмаси бўлмиш нусхаси Ўзбекистон ФАнинг Шарқшунослик институтида сақланади (№ 1414; 135 варак). Бошқа бир (915 х. й.— 1509 м. йилга мансуб) нусхаси Истамбулдаги Нури Усмония маҷитининг қутубхонасида 3451 тартиб рақами билан ҳисобда туради. Биз Ўзбекистон ФА ШИ да сақланувчи, шу

кўлёманинг кўчирмаси (копия)дан (№ 5885, 222 варак) фойдаландик. Бу иусха, 1939 йили, шу институтнинг илмий ходими, мархум Ибодулло Одилов (1872—1944) томонидан кўчириб олинган.

Бу асар ўзбек тилига таржима килинса, Ўрта Осиё ҳамда Козогистон ўрта асрлар тарихиинг кўп муаммоларини хал этиш ва аниклашга ёрдам берарди.

Кўчманчи ўзбеклар тарихи бўйича шайбонийларнинг сарой тарихчиси Масъуд ибн Усмон Кўхистоний томонидан Абдуллатифхон (1540—1551) топширигига кўра ёзилгаи ва кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси Абулхайрхонга багишланган «Тарихи Абулхайрхоний» («Абулхайрхон тарихи») номли асар асосий ман-бадир.

Масъуд ибн Усмон Кўхистоний хакида баъзи бир ўзи колдирган маълумотлардан бошка маълумотлар йўк. Ўзбеклар томонидан 834 х. й. (1431 м. й.) Хоразмнинг олиниши хакидаги бобда у ўзини Абулхайрхоннинг ўгли Суюнчхўжахоннинг мирзоси бўлганини, сўнгра, унинг вафотидан кейин юкорида номи эслатилган Абдуллатифхоннинг саройида хизматда бўлгани ва у ерда кадр-эътибор козонгани хакида айтиб ўтади.

Масъуд Кўхистоний қачон ва каерда вафот этганини аниклаб бўлмади. Хар холда, унинг асари аввалги нусхаларидан бири 1590 йил 10 декабрда кўчириб битирилганда у хаёт эмас эди. Бу ҳақда хаттотнинг куйидаги сўзлари далолат беради: «Масъуд ибн Усмон Кўхистоний кувваи саодат ва бекиёс кудрат ила, юксак мартаба ва буюклик билан казога бўйсуниб, Аллохнинг номини ва амрини эслаб, унинг (Аллох таолонинг) мархамати билан ушбу фоний дунёни тарк этди».

— «Тарихи Абулхайрхоний» — аслида «умумий тарих», тарзидаги асар, шунинг учун хам у «оламнинг яратилиши»дан то XV асрнинг 60-йилларигача бўлган даврни камраб олади. Унинг охирги, 32 варакдан иборат кисмида Абулхайрхон даврида кўчманчи ўзбеклар ва улар давлатининг сиёсий тарихи баён этилган. Масъуд ибн Усмон Кўхистоний асарининг кўп кисми (16—214 вараклар) бошка китоблардаи олинган маълумотлардан иборатдир (компилятив тарзда). Уни тузишда муаллиф ўз давригача тарихнавислар томонидан ёзилган асарлардан кенг фойдаланган, булар Жувайний, Жузжоний, Банокатий, Шарафуддин Али Яздий ва бошқаларнинг асарларидир. Асарнинг якунловчи кисми эса, бизга номаълум бўлган расмий хужжатлар (сарой солномаси бўлиши мумкин) асосида тузилган бўлса керак. Академик В. В. Бартольднинг фикрига кўра, бу боб Абулхайрхоннинг сафдошлари — вокеалар шохидларининг, биричи навбатда отасининг кўп юришларида катнашган Суюнчхўжахоннинг эсдаликларига асосланган.

«Тарихи Абулхайрхоний»нинг сакланиб колган нусхалари анчагина. Ўзбекистон ФА Шаркшунослик институтиинг ўзида учта нусхаси мавжуд. Уларнинг биринчиси (№ 1512, 268 варак, настаъликда ёзилган) А. А. Семёновнинг шаходат беришича, XVIII асрда кўчирилган. Бу кўлёманинг бошланиш ва охирги кисмлари йўк, бунинг устига намликдан вақт ўтиши билан шикастланган. Иккинчи нусха (№ 5392, 43 варак, настаъликда ёзилган) шу номдаги кўлёманинг факат охирги кисми бўлиб (1900—1901 м. й.), 1318 хижрий йилда кўчирилган. Охирги, учинчи кўлёмма мукаммал (№ 9989) бўлиб, нозик расмлар билан безатилган ва 1825—1826 йилларда тузилган. Сапкт-Петербург давлат дорилфунунининг кутубхонасида «Тарихи Абулхайрхоний»нинг яхши бир кўлёммаси (№.852, 479 варак) (сакланади, у 1818 йил 3 майда кўчириб битирилган. Масъуд ибн Усмон Кўхистоний кўлёммасининг энг кадимги нусхаси Русия ФА Шаркшунослик институтида сакланади (с. 478, 248 варак). «Тарихи Абулхайрхоний»нинг бир нусхаси Британия музейида, аммо у мукаммал эмас. Унинг бошланиши ва охирги кисмининг

деярли ярми йўк. Унда воқеалар баёни Абулхайрхоннинг Мустафахон билан олиб борган жангидан бошланади. Кўлёзмадаги бу камчилик асардан илмий фойдаланиш имконини бермайди. Ушбу риеоламизга биз Санкт-Петербург Шаркшунослик институти кутубхонасидаги нусхани асос қилиб олдик, чунки у юқорида айтиб ўтганимиздек, энг қадимий мукамал ва ишончли нусха ҳисобланади.

«Тарихи Абулхайрхоний»нинг ҳам тили жимжимадор, сержило ва кўп шеърлар билан музайян этилган. Асар ҳукмрон зодагон киборларнинг гоёлари билан сугорилган, унда Абулхайрхон, унинг авлодлари ва атрофидаги зодагон-саркардаларнинг донишмандликлари, сезгирликлари, узокни кўрабилишлари, сахийликлари ва жасур-ликлари мадҳ этилган. Воқеалар қиссагўйлик тарзида баён этилган бўлиб, одатдагидек кўчманчи ўзбекларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва зодагонларнинг эзиб ишлатишларидан азоб чекувчи, беҳисоб урушлар, улуслар орасидаги қелишмовчиликлардан ҳонавайрон бўлган оддий кўчманчиларнинг аҳоли ўз аксини топмаган. Албатта, сарой тарихчиси мукамал ва ҳақгўй асар ёзади, деб ўйлаш соддадиллик бўлур эди. У замон тарихнавислиги у ёки бу даражада анъанавийлик ва бирёкламалikka мойил эди. Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг асари ҳам улардан афзал эмас. Аммо шунга қарамай, ўша пайтлардаги Дашти Қипчоқ аҳолисининг кўчманчи ҳаёти, кўчманчилар давлатининг хусусиятлари ва зодагонлар орасидаги қураш ҳақида бирмунча қимматли маълумотлар олса бўлади.

Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг бу асаридан олимлар жуда қам фойдаланишган. Шунинг учун Ўзбекистон ва Қозоғистон халқларининг ўрта аср тарихини ўрганишда тадқиқотчиларга у ҳали кўп ёрдам беради.

Кўчманчи ўзбеклар давлатининг сиёсий тарихи бўйича, XVII асрда яшаган балхлик Ўрта Осиё тарихнависи Маҳмуд ибн Валининг қатта тарихий асарида қимматли маълумотлар бор. Муаллифнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида афсуски маълумотлар жуда қам. Асарнинг бошланиш қисмида қайд этилишича, у ўз даврининг ўқимишли одами бўлган. Ахлокий, панд-насихат, диний ва адабий мавзуларга бағишланган бирнеча асарлар унинг қаламига мансуб: булар «Қавойихи таййиба» («Қуш ислар»), «Қуҳаббатнома», «Нажми сойиб», «Ёркин юлдуз», «Қисолаи баҳория», «Ахлоқи Қусайний» ва 50 минг байтли девон. Маҳмуд ибн Вали 1595—1596 йилларда Балхда тугилган, шу ернинг ўзида ўқиган, 1624—1630 йилларда Ҳиндистонда яшаган, сўнгра яна Балхга қайтиб қелган ва то умрининг охиригача (қачон вафот этгани номаълум) шу ерда (Балхда) яшаб, аштархоний Надир Қуҳаммадхон ҳузурида қутубхонача бўлиб хизмат қилган (1635—1642).

Маҳмуд ибн Вали йирик асарининг номи «Баҳр ул-асрор фи манокиб ал-ахёр» («Қимматли қишиларнинг яхши сифатлари ҳақида (ҳикоя қилувчи) қирлар денгизи») бўлиб, қомусий мазмундаги қитобдир. Қитобда фазо илми, жугрофия ва умумий тарихга оид маълумотлар бор. Асар, аввал Балх ноиб, сўнгра Бухоро ҳамда Самарқанд ҳукмдори Аштархоний Надир Қуҳаммадхонга бағишланган.

Маҳмуд ибн Вали ўз асарини ёзишга 1631 йили қиришди ва уни 1640—41 йиллардан сўнгра тугатди. «Баҳр ул-асрор» етти қилддан иборат бўлиб, ҳар бир қилд ўз навбатида тўрт қилдан (бўлимдан) иборат. Олтинчи ва еттинчи қилдлар умумий тарихга бағишланган. Афсуски, бизгача асарнинг қакат биринчи (фазо илми) ва олтинчи (мўғуллар, теурийлар, шайбонийлар ва аштархонийлар тарихи) қилдлари етиб қелган. Олтинчи қилднинг биринчи ўч қилни Ўзбекистон ФАда сакланади, унинг охириги қилни ҳулосавий, боби билан бирга, чет элда, Лондондаги «Индия Оффис» қутубхонасида (тартиб № 575)

сакланади (эски тартиб № 1496).

Асар (6 жилди)нинг биринчи рукни мустакил кимматга эга эмас, чунки у Жувайний, Рашидиддин ва Вассофларнинг асарларига асосланиб ёзилган. Умуман, иккинчи ва учинчи рукнлар ҳам асосан кўчирилган маълумотлардан иборат. Лекин айтиб ўтиш керакки, бу рукнларда Чигатойлар тарихи, айникса Элчигатой (1321 — 1322) ва Кепакга қарши исён кўтарган, Хуросонга юришлари билан машхур бўлган шахзода Ясавур (1309 — биринчи хукмдорлиги, 1318—1321 йиллар — иккинчи хукмдорлиги) даври, Жўчилар сулоласи тарихи муфассал келтирилган. «Бахр ул-асрор»нинг охириги, тўртинчи рукни мустакил кимматга эга бўлиб, XVII асрнинг биринчи ярмидаги Ўрта Осиё тарихи бўйича мўътабар манба ҳисобланади.

Араб муаллифларидан биз ал-Умарий, ибн Батутта, ал-Макризий, ал-Айний ва бошқаларнинг В. Г. Тизенгаузен таржимасидаги асарларидан фойдаландик.

Олтин Ўрданинг XIV ва XV асрлардаги сиёсий тарихи бўйича кўп маълумотлар рус солномаларида бор. Бу манбаълар бизга бир томондан, Олтин Ўрда олий ҳокимияти учун ўзаро, бошқа томондан — Жўчи улуси ва Русия билан курашган Ўрда, Шайбон ва Туга Темурлар авлодларининг ўзаро муносабатларини ўрганишга имконият бердилар.

давоми бор